

**Розвиток драгомановознавства
в українській історичній науці в період національно-
визвольних змагань 1917–1921 рр.**

У статті проаналізовано розвиток драгомановознавства як окремого напрямку української гуманітаристики під час української революції 1917–1921 рр. Розглядається процес функціонування образу відомого українського історика другої половини ХІХ ст. Михайла Петровича Драгоманова, створеного тогочасною українською історіографією. Прослідковуються зміни, що відбулися у творенні образу вченого в порівнянні з попередніми періодами. Особливу увагу приділено характеристикам, які визначають особливості створеного в аналізований період образу. Ключові слова: українська історіографія, історіографічний образ, традиція, М. Драгоманов, драгомановознавство.

В статье анализируется развитие драгоманововедения как отдельного направления в украинской гуманитаристике в период украинской революции 1917–1921 гг. Поддается рассмотрению процесс функционирования образа известного украинского историка второй половины ХІХ в. Михаила Петровича Драгоманова, созданного в украинской историографии этого периода. Прослеживаются изменения, которые произошли во время создания образа ученого в сравнении с предыдущими этапами. Отдельное внимание уделено характеристикам, определяющим особенности созданного в 1917–1921 гг. образа. Ключевые слова: украинская историография, историографический образ, традиция, М. Драгоманов, драгоманововедение.

The article analyzes the development trend of Drahomanov studing as a separate Ukrainian humanities during the Ukrainian revolution of 1917–1921. The process operation of the image of the famous Ukrainian historian of the late nineteenth century. Michael Drahomanov created the then Ukrainian historiography. Traces the changes in the creation of the image of the scientist compared to previous periods. Special attention is paid to the characteristics that define the features created in the image of the period. Key words: Ukrainian historiography, historiographical image, tradition Drahomanov, Drahomanov studing.

В історії будь-якого народу переломні моменти завжди викликали необхідність перебудови не тільки основних соціальних структур,

але й в гуманітарних дисциплінах. Саме вони мають найбільший вплив на загальні настрої. До того ж саме на представників гуманітарної сфери – вчених, політиків, політологів, письменників й т. п. – досить часто покладають відповідальність за теоретичне обґрунтування подій, що сталися, їх подальший розвиток та історичні результати. Особливе місце серед цих людей займають історики як фахівці, професійним завданням яких є, зокрема, аналіз шляхів та форм суспільного розвитку.

Одним з таких періодів в історії українського народу став етап національно-визвольних змагань 1917–21 рр. Ім'я Михайла Драгоманова (1841–1895) стоїть в ряду історичних діячів, які вплинули на його перебіг та наслідки. Відомий український історик, фольклорист, політичний публіцист завжди користувався увагою вітчизняних дослідників, що привело до формування в українській історіографії окремого напрямку – драгомановознавства. За більш ніж столітній період існування драгомановознавство накопичило значний масив драгомановознавчих студій, які охоплюють більшу частину проблем, пов'язаних з вивченням життя та творчого спадку вченого.

Внаслідок неоднозначності постаті та трактування наукової й публіцистичної спадщини М. П. Драгоманова період 1917–21 рр. у драгомановознавстві є одним з найбільш важливих з огляду на необхідність наближення до об'єктивного дослідження його доробку. Окремого узагальнюючого дослідження, що було б присвячено огляду драгомановознавства, в українській історіографії на сьогодні не існує. Маємо лише кілька статей, в яких розглядаються тенденції розвитку та аналіз драгомановознавчих студій в окремі хронологічні періоди [1]. При цьому істориками не ставилося завдання дати комплексну оцінку. Це зводило подібні роботи до рівня історіографічних оглядів і сприяло лише систематизації драгомановознавчої бібліографії. Етап 1917–21 рр. у драгомановознавстві не був предметом спеціального аналізу у вітчизняній науці. Тому окремий розгляд та узагальнення драгомановознавчих праць цього періоду видається актуальним.

У період національно-визвольних змагань 1917–21 рр. було закладено основу для справжнього розквіту української історичної науки, що настав у 20-х рр. ХХ ст. Це було зумовлено національним відродженням ХІХ – початку ХХ ст. А спроба організації незалежної Української держави створила всі передумови для блискучих перспектив розвитку, зокрема й української історіографії [2]. Українська історична наука не тільки отримала політичне підґрунтя для

подальшого розвитку, але й нові можливості для організаційного становлення на національній основі.

Саме на цей період, на думку Я. Калакури, припадає остаточне оформлення української історіографії як наукової дисципліни, відбувається конституціонування її структури. Має місце кристалізація основних напрямів вітчизняної історичної науки, незважаючи на державні кордони, – державницького, народницького, соціально-економічного. Становлення української державності поставило перед професійними істориками нові завдання, зокрема створення нових праць з української історії, розроблення проблем української державності. Проводиться археографічна робота. Створення Української Академії Наук, розбудова центрів української науки в університетах сприяло процесам національної ідентифікації [3].

Політичні процеси та необхідність формування нової політичної ідеології українства зумовили актуальність політичних теорій попередніх періодів розвитку вітчизняної політології, зокрема й М. Драгоманова. Тим паче, що в частині сучасних досліджень він називається фундатором української політології, розробником конкретної програми державного розвитку України, ідейним натхненником майбутнього державницького напрямку вітчизняної політології чи навіть анархізму [4]. Одним із найбільш суперечливих було питання майбутнього державного устрою України: унітаризм або федералізм. Постійні політичні трансформації, регулярна зміна еліт, потреба кристалізації української національної ідентичності призвели до більшої популярності ідеї федерального устрою держави. Побутувала думка, що саме федеральний лад повинен посприяти вирішенню означених завдань. У той же час постійні пошуки на цій ниві не призвели до вироблення адекватної тогочасним реаліям цілісної конкретної ідеологічної та політичної доктрини.

Визначені обриси національної політичної програми надав М. Грушевський, затвердивши в ній ідею федералізму. Політичні невдачі Центральної ради, а пізніше федералістичних теорій П. Скоропадського й політичних ідей С. Петлюри спотворили перспективи майбутнього федералістичного порядку України. До того ж змусили шукати винних у цих поразках [5]. Винним став М. Драгоманов та його ідейні задуми щодо історичного майбутнього України. У деяких студіях, насамперед представників української зарубіжної історіографії, підкреслювався мало не демонічний вплив історика на тогочасних політиків. На їх думку, саме вплив ідей М. Драгоманова став фатальним для визвольних змагань українців 1917–1921 рр. Намагання тогочасних українських політиків втілити в життя його

політичну теорію призвела до поразки українського руху та перемоги більшовиків. Некритичне ставлення М. Грушевського до концепції М. Драгоманова, нерозуміння її справжньої політичної орієнтації стали причиною руйнування незалежної Української держави [6]. Проте, незважаючи на твердження діаспорних істориків, сучасні історики розійшлися в оцінках цього питання. Наявне фактичне заперечення впливу історика на тогочасних політиків, на захист якого О. Салтовський наводить вислови О. Лотоцького та О. Шульгіна [7], так і обережні твердження про часткове використання окремих положень політичної доктрини М. Драгоманова у програмних документах періоду Центральної ради (універсалах і проекті Конституції 1918 р.) [8]. До того ж деякі Сучасні історики включають проект історика "Вільна Спілка" до історії творення української Конституції [9].

Непрямим підтвердженням роздумів сучасних дослідників може слугувати бібліографія драгомановознавчих праць цього періоду. Кількість опрацьованих драгомановознавчих розвідок цього етапу розвитку драгомановознавства є відносно невеликою порівняно з попереднім періодом – близько двадцяти. До них належать 1 видання драгоманівської соціальної програми, 4 публікації спогадів про вченого та його епістолярій. 3 розвідки вийшли в еміграції (М. Грушевський, М. Шаповал). 3 дослідження було надруковано в західноукраїнських землях. У 2 працях концепція вченого розглядається в контексті більш широкої проблеми. Здійснюється перевидання деяких студій одразу після їх виходу, що вказує на успішне виконання автором поставлених завдань. Так, працю Я. Довбищенка (1918) було вдруге надруковано 1919 р., а також в ювілейній драгоманівській збірці 1920 р.

Основними характеристиками праць, присвячених М. Драгоманову на цьому етапі, є такі:

- 1) практично цілковита відсутність критичних відгуків;
- 2) поступове утвердження усталеної схеми висвітлення життя та діяльності М. Драгоманова. За формою деякі драгомановознавчі студії набувають рис агіографічного жанру історіописання;
- 3) традиційною залишається проблематика драгомановознавчих студій: популяризація життя та ідей М. Драгоманова під виглядом необхідності ознайомлення з ними широкого загалу українського, суспільства; взаємовідносини вченого з галицьким українством; з'ясування основ його політичної ідеології;
- 4) продовжує розглядатися традиційна зв'язка Т. Шевченко – М. Драгоманов у тому контексті, який було закладено ще М. Павликом.

Можна прослідкувати генетичний зв'язок драгоманівської історіографії періоду, що розглядається, з позитивно-нейтральною традицією, закладеною на попередньому етапі [10]. Утім відзначається нахил до апологетики М. Павлика. Це виражається у використанні відповідних стилю його популяризаторських робіт вербальних характеристик, хоча здебільшого не відбивається на загальному стилі й формі драгомановознавчих студій.

На вербальні характеристики, які побутують у драгомановознавчих студіях цього періоду, варто звернути окрему увагу: "вчитель українства та провидець майбутнього" (І. Свенціцький) [11]; "сумління нації", "вчений світового рівня з невеликою кількістю наукових праць", "антихрист критики, але з великою любов'ю до людей", "творець історії" (автори збірки "Пам'яті М. Драгоманова") [12]; "український Герцен", "євангельський камінь сучасної України", "будитель України" (Я. Довбищенко) [13]; "правдолюб й українофіл", "пропагатор України в Європі", "невтомний борець за українську справу", "геній України" (С. Русова) [14]; "велетень духу" (М. Галуцинський) [15]. Подібні характеристики, а також постійне наголошення на "немодності" М. Драгоманова серед сучасників зближують позитивний образ ученого з автообразом, закладеним ним самим ще за життя в автобіографічних творах, і попередніми традиціями. До речі, вони не витісняють раніше використовуваних епітетів, а лише доповнюють наявний термінологічний інструментарій драгомановознавства.

Найбільше для розвитку драгомановознавства на цьому етапі зробили М. Грушевський, С. Русова, Я. Довбищенко, М. Галуцинський, І. Свенціцький, М. Шаповал. Відмінність між працями тогочасних драгомановознавців полягає лише в тому, що С. Русова та Я. Довбищенко, розглядаючи політичну концепцію вченого та його вплив на сучасників, робили це в контексті висвітлення його біографії.

Аналізуючи основні віхи недовгого життя Михайла Петровича, дослідники наголошували на жертвності М. Драгоманова на ниві служіння українській справі. Задля цього він поклав на її вівтар свій неабиякий науковий (серед етнографів вважався одним із перших авторитетів) і публіцистичний таланти. Продовжував шевченківську справу пробудження українського національного почуття та звільнення українського народу [16]. Значний вплив мав на молодь як педагог, але заперечував можливість її участі в революційній боротьбі. Мотивував це необхідністю ґрунтовного навчання молодого покоління для подальшої, усвідомленої роботи на користь громади.

Наукова незалежність, величезна ерудиція, моральна чистота робила його популярним не тільки серед суспільних діячів, але й серед наукової спільноти. Зрештою, і С. Русова, і Я. Довбищенко пишуть, що М. Драгоманов є для українців зразком невтомної праці на благо України, "пропагатором" моральної охайності та науковості для майбутніх поколінь [17]. Утім Я. Довбищенко застерігав, що розглядати концепцію М. Драгоманова потрібно без святощів [18].

М. Галущинський, І. Свенціцький та інші тогочасні дослідники додають окремі елементи до цього образу: людяний від природи, захоплений наукою, щирий демократ-народолюбець, який відкрив галичанам дорогу до подальшого політичного розвитку. Повторюючи слова Я. Довбищенка про критичне ставлення до політичної теорії М. Драгоманова, вони наголошували на драгоманівських помилках. Акцентували увагу на схильності вченого до частоті зміни політичної орієнтації, що спричинює плутанину в трактуванні його політичних поглядів; недостатнє розуміння особливостей галицького регіону [19].

Цікавим аспектом драгомановознавчого дослідження І. Свенціцького можна вважати вміщений в ньому "Символ віри українських братств", складений М. Драгомановим. До цього та в подальшому в драгоманівській історіографії переважає думка про атеїзм вченого та цілковите заперечення ним релігії як ретроградного елемента суспільного життя на тогочасному етапі розвитку українства. Автор, не заперечуючи прямо це твердження, тактовно акцентує на бажанні М. Драгоманова створити або сприяти створенню окремої української церкви на зразок західноєвропейських протестантських церков. На думку вченого, це повинно сприяти звільненню українців від закостенілості традиційного християнства, а отже, вивести на нові горизонти суспільного розвитку. Приведений символ був сформульований істориком у листі до М. Павлика, за ним же цитований і І. Свенціцьким. Утім автор залишає за читачем право аналізу та висновків, які сам не робить [20]. Ще одну показову рису до образу М. Драгоманова І. Свенціцький наводить у праці, присвяченій Т. Шевченкові. Дослідник не просто порівнює ці дві постаті в контексті розвитку українського руху. Він вважає, що М. Драгоманов, на відміну від багатьох українців, програму Т. Шевченка сприйняв як заклик до практичної реалізації, а всі її окремі й, можливо, невизначені постулати конкретизував у своїй політичній доктрині [21].

Непоказовий на перший погляд, але промовистий штрих до характеристики М. Драгоманова періоду, що розглядається, міститься

в праці С. Русової. Наприкінці свого дослідження авторка звертається до свідчень про святкування ювілею 30-річчя громадської праці М. Драгоманова. В попередніх публікаціях йшла мова про те, що ця подія стала одним із каменів, на якому побудовано некрологічний образ історика [22]. Єдиною відмінністю є те, що вона звертала увагу не на реакцію самого М. Драгоманова, який не міг з об'єктивних причин бути присутнім на цьому святкуванні у Львові, а наголошує на тому, що відбувалося у самому Львові. Під час події всім присутнім роздавалися портрети М. Драгоманова як символ невидимого зв'язку з ювіляром. Одночасно виголошення основної вітальної промови І. Франком, який називав історика другом, вчителем і провідником українства, вже нагадувало початок суспільної кар'єри самого вченого з промови під час перепоховання Т. Шевченка в Каневі та на бенкеті з приводу промовів І. Пирогова. Дослідниця називає цей день ясним днем народної української самосвідомості [23]. А сам епізод знову ж таки тісно наближає образ М. Драгоманова до сакралізації.

Більшість драгомановознавчих розвідок розглядуваного періоду були відгуками на річницю з дня народження або смерті науковця. Не стала винятком промова відомого українського історика О. Оглобліна (1921). У ній дослідник відзначає однобічність драгоманівської історіографії. Він вважає, що масштабність постаті вченого зумовлює те, що процес глибокого осмислення його спадщини для української науки ще попереду. Наголошує на тому, що початок ґрунтовному вивченню драгомановознавчої проблематики вітчизняними вченими вже покладено; традиційно відзначає наснагу М. Драгоманова в реакції на суспільні події. Бути творцем історії – найбільша мета. Тому історик не приймав докорів у нехтуванні ним наукової роботи задля громадської. У ньому гармонійно поєднувалися величезна ерудиція традиційного вченого та потужна енергія видатного політика.

На думку автора, історик був революціонером. Не вдовольняючись інертністю тогочасної інтелігенції стосовно суспільно-політичних подій, учений кидав складні фольклористичні студії та переходив до блискучих за формою і саркастичних за стилем політичних праць. Він не був мрійником – всі свої політичні концепції будував у розрахунку на майбутнє практичне втілення в державному будівництві.

О. Оглоблін висвітлює постать людини, що постійно прагне самовдосконалення: М. Драгоманов не боїться визнавати та виправляти помилки, не замикається в політичній та суспільній догматиці.

Вчений не став політиком-практиком з об'єктивних причин – обставин, в яких формувався його світогляд. Відмова від навішування ярликів, критичність аналізу – гарантія успіху дослідження творчої спадщини М. Драгоманова. Варто пам'ятати, що він людина свого часу, показав можливі шляхи подальшого розвитку, але не варто бездумно намагатися втілити його ідеї в життя [24].

Величезне значення для формування образу М. Драгоманова мала дослідницька праця видатного українського історика М. Грушевського. Свої драгомановознавчі студії він починає вже після еміграції. Певно, вони стали своєрідним засобом осмислення власного політичного шляху, можливістю віднайти відповіді на питання про причини поразки політичної кар'єри. Драгоманівський чинник наукової творчості М. Грушевського був доволі значним, особливо на початку його наукової та громадської кар'єри [25]. Поділяючи деякі критичні погляди свого вчителя В. Антоновича на теоретичні виклади М. Драгоманова, М. Грушевський постійно звертався до їх аналізу в своїх працях львівського періоду на початку ХХ ст. На цьому етапі критичність М. Грушевського щодо М. Драгоманова призвела до відходу від "драгоманівщини" І. Франка.

Зміни в осмисленні політичної концепції М. Драгоманова в суспільстві були пов'язані з революційними подіями в Росії 1905–1907 рр. Ідеологічна спадщина Михайла Петровича була використана багатьма російськими ліберальними партіями, особливо в аспекті розуміння розбудови місцевих автономій та федералістичного устрою. На той момент М. Грушевський різко негативно поставився до процесу вироблення з М. Драгоманова національного пророка. Закидає й І. Франкові недостатню критичність в аналізі творчості вченого (мається на увазі стаття поета "Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова", що є основою для всіх критичних традицій драгомановознавства). Лише опинившись в еміграції, М. Грушевський, можливо, відчувши свою спорідненість з політичним емігрантством М. Драгоманова, змінює своє ставлення до нього та його ідейного спадку [26].

В еміграції М. Грушевським було надруковано дві драгомановознавчі розвідки. У першій – "Драгоманов в політичному і національному розвитку українства" (1920) – автор не ставив за мету зробити науковий аналіз творчості та діяльності М. Драгоманова, а лише їх популяризацію. Тут немає огляду драгоманівських праць, а є лише посилання на них. Це обумовлено, на думку автора, потребою наново згадати багату духовну спадщину М. Драгоманова, його неоціненним впливом на процес організаційного оформлення

українства, соціально-політичного будівництва. Його ідеї актуальні як у свій час, так і з деякими поправками могли бути використані в тогочасних умовах. Вплив концепції М. Драгоманова відчувається в партійному житті українських земель кін. XIX – поч. XX ст.

Перекоаний самостійник, автономіст, соціаліст, федераліст, він заклав основи українського руху. Ідеї М. Драгоманова стали віхою перехідного періоду, засвідчили його наступність і стали запорукою його подальшого розвитку [27].

Почавши свої драгомановознавчі студії, М. Грушевський не обмежився лише традиційною популяризацією. 1922 року у Відні він опублікував ґрунтовну розвідку "З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток". Не залишаючись у рамках вже майже усталених канонів висвітлення діяльності вченого, історик торкнувся однієї з найбільш актуальних проблем драгомановознавства. Намагаючись не відходити від нейтральної фіксації та зваженого аналізу подій женеvського періоду життя М. Драгоманова, він не уникає гострих і суперечливих аспектів емігрантського життя науковця. Насамперед це контакти з галицькими українцями – М. Павликом, І. Франком та іншими діячами.

М. Грушевський студіює основні положення драгоманівської політичної концепції, розуміння ним понять соціалізму та радикалізму. М. Драгоманова він відносив до послідовних поступових соціалістів. Також автор спробував показати роль ученого в розбудові українського руху через стосунки М. Драгоманов – М. Павлик – І. Франко. Складність і конфліктність їх зв'язків М. Грушевський бачить у надзвичайній талановитості та різнобічності І. Франка, якими той перевершував не тільки М. Павлика, але й самого М. Драгоманова. Поет не був таким послідовним і відданим апологетом М. Драгоманова, як М. Павлик, без вагань висловлюючи власні судження наперекір думкам вчителя. Тому до І. Франка останні обидва були нещадні у своїй критиці, надалі посилюючи суперечки.

Образ М. Драгоманова в цій праці М. Грушевського постає досить невизначеним. З одного боку, автор не відмовляє вченому в значному впливові на розбудову українського національного руху, цінуючи його зусилля на цій ниві. З іншого, основне завдання М. Драгоманова в еміграції – видання безцензурного українського часопису – оцінює цілком негативно за безсистемність, відсутність глибокої науковості, однобічність [28].

Надзвичайно близькою до апологетики М. Павлика за формою, змістом та емоційністю є одна з перших драгомановознавчих студій

М. Шаповала (1920). Поставивши своїм завданням у популярній формі донести сутність світоглядних позицій М. Драгоманова, автор постійно повертається від аналізу до запальних вигуків на честь ученого. У роковини смерті відчуває духовне воскресіння М. Драгоманова. На думку М. Шаповала, фактичне припинення визвольних змагань поставило перед свідомим українством питання: наскільки актуальною залишається політична програма вченого.

Далі автор зазначає наступне: М. Драгоманов – творець і найбільший проповідник теорії українського соціалізму, він був вищий за пересічну більшість українського міщанства. Основні засади його тактики такі: моральна чистота, державний соціалізм, федералізм, децентризм, антитероризм, політизм. Трагування їх як політичної мети, а не засобів спричиняє багато фальсифікацій поглядів М. Драгоманова. Він один спромігся на боротьбу за якнайкраще політичне майбутнє України, пішов у вигнання. Утім своєю натхненною працею заслужив собі "титул" апостола науки, яким став після апостола праці – Т. Шевченка [29].

Як бачимо, образ М. Драгоманова, створений дослідниками під час перебігу визвольних змагань 1917–1921 рр., є досить однобічним і статичним. Після початку революційних подій в Україні історіографічний образ М. Драгоманова існує в межах уже складених у дореволюційний період традицій, передусім позитивно-нейтральної. У драгомановознавстві на цей момент немає основного та маргінальних образів. На відміну від попереднього та подальших етапів розвитку цього напрямку української гуманітаристики, образ вченого є певною мірою однорідним, звільненим від різких суперечностей. Його однорідність зумовлена завданнями, які були поставлені тогочасними історичними обставинами. Найважливішим із них була популяризація як постаті, так і ідейної спадщини М. Драгоманова. Дослідники тільки наблизилися до наукового вивчення драгомановознавчої проблематики, не намагаючись перейти рубіж від публіцистики до наукових дослідів. У цьому була своя логіка: певно, тогочасне суспільство в тих історичних умовах не було готове сприймати серйозні теорії. Проте продовжують діяти кліше під час висвітлення життя та діяльності М. Драгоманова. Це дещо заважає процесу подальшого розвитку драгомановознавства та його переходу на якісно новий рівень.

Підсумовуючи розвиток драгомановознавства в післяреволюційний період, слід зазначити, що як напрям української гуманітаристики він йшов шляхом подальшої розбудови. Кількість драгома-

новознавчих студій постійно збільшувалась, накопичувався фактологічний матеріал, здійснювалась публікація джерельної бази. Із закінченням складного для українського суспільства етапу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. популяризаторська функція драгомановознавчих студій відходить на другий план. На перший план висувається необхідність ґрунтовного наукового студіювання драгомановознавчої проблематики.

Під час історичних подій 1917–1921 рр. драгоманівська тематика відійшла в історичних та історіографічних студіях на другий план. Свідченням цього стала не тільки порівняно невелика кількість нових досліджень, але й їх якість і проблематика. Образ вченого був цілком передбачуваним – позитивним, цілісним та однорідним. Утім йому не вистачало комплексності та науковості. Заповнення цієї лакуни в драгомановознавчих студіях відбувається в радянський період.

Література

1. Круглашов А. Творячи минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // Українська історична наука на порозі XXI ст. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 25–32 ; Мельник В. М. Драгоманов в історіографії слов'янських народів / В. Мельник // Жовтень. – 1969. – № 3. – С. 151–153 ; Савченко І. С. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова в останні роки / І. С. Савченко // Історіографічні дослідження в УРСР. – К. : Вид-во "Наукова думка", 1969. – Вип. II. – С. 199–205 ; Гоцуляк В. Михайло Петрович Драгоманов – видатний діяч, мислитель, учений, педагог у сучасній українській історіографічній думці / В. Гоцуляк. – Черкаси : Лідер-прінт, 2013.

2. Мезько О. Українська історична наука на Советській Україні між двома світовими війнами / О. Мезько // Визвольний шлях. – 1951. – Ч. 4–5/43–44. – С. 36.

3. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – С. 233–252.

4. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. – К. : Основи, 1998. – С. 315, 325 ; Потульницький В. А. Теорія української політології / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – С. 67–68, 71, 81–82 ; Світова класична думка про державу і право : навч. посіб. / Е. Ф. Безродний (керівник), Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К. : Юрінком інтер, 1999. – С. 332–337 ; Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). – К. : Політична думка, 1996. – С. 6 ; Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції

державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – С. 24; Хруцький А. Два українські анархисти: Михайло Драгоманов та Нестор Махно [Електронний ресурс] / А. Хруцький. – Режим доступу:

<http://www.ditext.com/chrucky/makhno.html>. – Назва з екрана.

5. Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби української революції 1917–1921 рр. / Г. О. Корольов // Український історичний журнал. – 2010. – №5. – С. 103–117.

6. Чехович К. Шкідливі думки М. Драгоманова / К. Чехович. – Перемишль: Криниця, 1938. – С. 5, 21; Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Відень: Вид-во Донцових, 1921. – С. 143; Бжеський Р. Покійник, якому не дають вмерти / Р. Бжеський Р. Десняченко (псевд.). – Б. М.: Культура, 1946. – С. 42, 46–70; Мухін М. В путях шайтана / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1956. – № 10. – С. 1143–1154, № 11. – С. 1204–1218; № 12. – С. 1349–1357; Антонович М. Hornova E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanova. – Wrocław, 1978. – 195 s. (рецензія) / М. Антонович // Український історик. – 1979. – № 1–4. – С. 150; Климишин М. Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на подій в Україні в 1917–1920 роках / М. Климишин // Визвольний шлях. – 1989. – № 12. – С. 1459, 1463; Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). – К.: Політична думка, 1996. – С. 8.

7. Копиленко О. Л. "Сто днів" Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К.: "Україна", 1992. – С. 24–29; Копиленко О. Л. "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – С. 121–123; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) [Електронний ресурс] / О. І. Салтовський. – Режим доступу: litopys.org.ua/salto/salt08.htm. – Назва з екрана.

8. Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 107–112; Драгоманівський збірник. "Вільна Сплітка" та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – С. 116–120.

9. Слюсаренко А. Г. Історія української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Т-во "Знання" України, 1993. – С. 52–60.

10. Куценко Ю. Історіографічні образи М. П. Драгоманова в гуманітаристиці кін. ХІХ – поч. ХХ ст. / Ю. Куценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 280–288.

11. Свенціцький І. Драгоманов і Галичане / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – С. 5, 7.
12. Пам'яті М. Драгоманова. 1895–1920 : збірник. – Х. : Поюр, 1920. – С. 29–30, 33–34.
13. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов / Я. Довбищенко. – Харків : Друкарня губернського комісаріату Української Народної Республіки, 1918. – С. 3–4, 7.
14. Русова С. М. Драгоманів. 1841–1895 / С. Русова. – К. : Криниця, 1918. – С. 5, 24, 44–45.
15. Галущинський М. М. Драгоманов – ідеолог нової України / М. Галущинський. – Львів, 1921. – С. 6.
16. Бурчак Л. І. Деятели украинского национального возрождения / Л. И. Бурчак. – М. : Изд-во Задруга, 1917. – С. 13–18.
17. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов / Я. Довбищенко. – Харків : Друкарня губернського комісаріату Української Народної Республіки, 1918. – 22 с. ; Русова С. М. Драгоманів. 1841–1895 / С. Русова. – К. : Криниця, 1918. – 45 с.
18. Довбищенко Я. М. П. Драгоманов / Я. Довбищенко. – Харків : Друкарня губернського комісаріату Української Народної Республіки, 1918. – С. 22.
19. Галущинський М. М. Драгоманов – ідеолог нової України / М. Галущинський. – Львів, 1921. – С. 12–13 ; Левинський В. Царская Росія и украинскій вопросъ / В. Левинський. – Женева, 1917. – С. 74–90.
20. Свенціцький І. Драгоманов і Галичане / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – С. 13.
21. Свенціцький І. Шевченко в світлі критики і дійсності / І. Свенціцький. – Львів, 1922. – С. 87–89.
22. Куценко Ю. Некрологічний образ М. Драгоманова як етап формування історіографічних образів вченого // Ю. Куценко. Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка : у 2 ч. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 126–130.
23. Русова С. М. Драгоманів. 1841–1895 / С. Русова. – К. : Криниця, 1918. – С. 30–32.
24. Верба І. Рання праця О. Оглоблина про М. Драгоманова / І. Верба // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 57–61.
25. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука : матеріали конференцій ; за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка; Інститут української

археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 70.

26. Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин / І. Б. Гирич // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 42–48 ; Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. – Берлін, 1924. – 238 с. ; Гирич І. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне. Чинник М. Драгоманова у взаєминах вчених: [Електронний ресурс] / І. Гирич – Режим доступу :

<http://www.i-hyrych.name/Hrushevsky/AndFranko/Drahomanov.html>. – Назва з екрана.

27. Грушевський М. Драгоманов в політичному і національному розвитку українства / М. Грушевський // Борітеся–Поборете. – 1920. – № 5. – С. 1–15.

28. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток / М. Грушевський. – Відень, 1922. – 212 с.

29. Шаповал М. Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова / М. Шаповал // Борітеся–Поборете. – 1920. – № 5. – С. 15–36.